

סימני הארבה לאור מדרש מאוחר

בתורה נזכרים מיני 'שרץ העוף' המותרים לאכילה (ויקרא י"א, כא-כב). אולם במהלך הדורות נשתכחה המסורת של סימני הכשרות של רוב קבוצות מיני 'שרץ העוף' (סלעם, תרגל, חגב), ובפועל נאכל במאות השנים האחרונות רק ה'ארבה למינו'. הכוונה היא למיני חגבים המופיעים בלהקות גדולות הנוודות בעזרת הרוחות, שהסבו נזקים כבדים לחקלאות. מנהג אכילת הארבה הכשר היה מקובל בקרב יהודי תימן וחלק מיהודי צפון אפריקה עד שנות החמישים של המאה העשרים. אכילת הארבה נעשתה על פי סימני הכשרות שנזכרו בתורה ובצורה מפורשת יותר במשנה:

ובחגבים: כל שיש לו ארבע רגלים וארבע כנפים וקרסלים, וכנפיו חופין את רבו. רבי יוסי אומר: ושמו חגב.¹

מסורת שבעל פה

לבד מזאת, היו ידועים לאלה שאכלו ארבה סימני כשרות נוספים שהועברו כמסורת בעל פה שהייתה מקובלת בידם מדורות. מדובר במסורת שהועברה ברובה איש מפי איש, בצורה רציפה, מהימנה וקפדנית. אולם, מאחר שהיה חשש שמא תשתכח מסורת זאת, התעורר הצורך לתעד אותה ולנסות לקבוע את סימני הכשרות על פי מדדים והגדרות מדעיות ברורות ככל האפשר, ולהעלותם על הכתב. לצורך זה, השלמנו לאחרונה מחקר מקיף בנושא מסורת אכילת הארבה במורשת ישראל. מדובר במחקר רב-תחומי, היסטורי והלכתי, המשלב לימוד הביולוגיה של חיי החגבים, מיניהם ותפוצתם, ותשאול מאות אנשים שהכירו את סימני הארבה הכשר. אחת ממטרות המחקר הייתה לקבוע מהו מין הארבה הכשר שבמסורת ישראל. מסקנת המחקר הייתה שמקרב מיני הארבה שהיו נפוצים בעולם העתיק, ניתן להצביע בצורה חד-משמעית על ארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*) כמין הכשר.²

1. חולין פ"ג מ"ז.

2. ח' סרי וז' עמר, 'כשרותו של הארבה', תחומין יט, תשנ"ט, עמ' 283-299.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כאמור, חלק ניכר מסימני הארבה הכשר הועברו במסורת שבעל פה, אם כי מקצתם תועדו בספרות היהודית המאוחרת בצורה ספורדית ולא מגובשת מבחינת התחיקה ההלכתית. בקרב מרואיינים רבים שמהם ביקשנו ללמוד על סימני כשרות הארבה, מצאנו התייחסות בעלת משקל סגולי מכריע דווקא לסימנים אלה, ולא לסימנים הנזכרים במפורש בתורה ובספרות חז"ל. דומה שהדבר נבע מכך שהסימנים שהובאו בתורה ובדברי חז"ל מהווים תנאי בסיסי מחייב, ומשום כך לא היה צורך כלל להזכירם. המסורת המאוחרת, דווקא מתוך הקפדה וחומרה יתרה, ביקשה לבחון את כשרות הארבה בהתאם לסימנים נוספים הידועים לה. במאמר זה נבקש להדגים תופעה זו דרך מדרש מאוחר, שרבים מיהודי תימן נוהגים לצטטו ולהסתמך עליו בבואם להסביר כיצד לזהות את הארבה ומה הם סימני כשרותו. אגב כך, ננסה לעמוד על כמה מהמוטיבים הראליים המצויים במדרש, והמעידים, לדעתנו, על כושר הסתכלות והבחנה ביולוגית מפותחת ויוצאת דופן בדייקנותה. להלן נביא את דברי 'מדרש הארבה':

'ויסר מעלי רק את המות הזה' (שמות י', יז). למה נאמר בארבה 'רק את המות', מפני שאפשר לנו לומר שהארבה אינה ממיתה, פרסמה הכתוב שהיא ממיתה כשאר כל המכות. ד"א 'רק את המות הזה', שרוקו ממית, דאמר ר' נחמיה ארבעה עשר דברים נאמרו בארבה, פיו סתום, שאלמלא פיו סתום אין כל בריה יכולה לעמוד לפניו, רוקו ממית ומיבש, שנאמר 'ויסר מעלי רק את המות הזה', שניו שני ברזל, קרניו דומות לקרני השור, כפיו דומות לכף האריה, עיניו דומות לסלעם, כנפיו דומות לכנפי הנשר, צוארו דומה לצואר הסוס, לבו דומה ללב האדם, גבו דומה לגב הנחש, ירכותיו דומות לירכתי גמל, שוקיו דומין למסר, לבושו דומה לסרק, כתוב חית על לבו מפני שהוא חילו שלמקום, שנאמר 'חילי הגדול אשר שלחתי בכס' (יואל ב', כה).³

קטע זה מובא במדרש הגדול שחובר בידי ר' דוד בן עמרם עדני, בן המאה השלוש עשרה. מדרש זה נכתב בתימן, ורבים מחכמי תימן למדוהו והשתמשו במקורותיו לחיבוריהם. מדרש זה השפיע על חייהם הרוחניים של יהודי תימן, אשר שאבו ממנו חלק מאוצר פתגמיהם ודרשותיהם. חשיבותו של **מדרש הגדול** היא גם בהבאת מדרשים והלכות קדומות ועלומות שהובאו רק בו.⁴ אשר לקטע הדרשני העוסק ב"ארבעה עשר דברים נאמרו בארבה", יש מיהודי תימן המצטטים מדרש זה במלואו, בעוד שחלקם מנו בו "עשרה דברים" או "שבעה דברים".⁵

3. ראה: מדרש הגדול (מ' מרגליות מהדיר), ספר שמות, ירושלים תשכ"ז, עמ' קנו; 'מדרש שלשה וארבעה', בתוך: א' ורטהימר, **בתי מדרשות** ב, ירושלים תשי"ג, עמ' עא-עב, ובמקבילות נוספות.

4. מ' צדוק, **מחשבת ישראל בתימן**, תל אביב תשמ"ו, עמ' 23-27.

5. כך ציטטו בפני מרואיינים רבים (בע"פ).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נראה שהמדרש על הארבה, כמו רבים מהמדרשים המופיעים במדרש הגדול, מיוסד על מסורת דרשנית קדומה מאוד, אך ברור שיש בה מוטיבים מאוחרים המשקפים את סגנון הכתיבה שהיה מקובל בימיו של העורך - ר' דוד עדני. נראה שהמדרש מושפע רבות מסגנון ספרות ה'אדב' הערבית, שכללה מעשיות, דברי שירה ומליצה בפרוזה. ספרות ה'אדב' עסקה במכלול נושאים רחב ומגוון, ובהם גם עניינים הקשורים לבעלי חיים. ספרות זו, כמו גם תחומי המדע, ההלכה והפרשנות הערבית, השפיעה רבות על התרבות העברית בימי הביניים והפכה דגם חיקוי, אך לא כאן המקום לדון בזאת.⁶ לענייננו, תיאור ארבה המזכיר בדפוסיו הספרותיים את תיאור המדרש הגדול, נזכר למשל, בשנת 1190 (586 להג'רה) בשירתו של הקאדי המוסלמי מחיי אלדין אלשהרזורי:

ולארבה (ג'ראד) דמיון לעשר מגיבורי החיות: פני סוס, עיני פיל, צוואר שור, קרני איל, חזה של אריה, בטן של עקרב, כנפי נשר, ירך גמל, רגל יען וזנב נחש.

למעשה, אלשהרזורי הביא בית שיר שבו נזכרו רק חלק מתיאורי הארבה. בספרות האדב ישנן גרסות מגוונות נוספות.⁷ נראה שמחבר **מדרש הגדול** הכיר היטב את הדימויים הספרותיים המוכרים והמקובלים בתקופתו, והוא השתמש בהם רק כתבנית ספרותית כדי לתאר את הארבה על ידי מוטיבים ומסורות יהודיים שהיו מקובלים בימיו. אמנם מסורות דומות מופיעות בחלקן באותה תקופה גם בספרות ההלכתית המוסלמית העוסקת בכשרותו של הארבה,⁸ אך כפי שהראינו במחקרים אחרים, במסורות מוסלמיות רבות משוקעים מקורות קדומים המשמרים לעתים מסורות יהודיות מקוריות שנעלמו במשך הדורות.⁹

חשיבותו של תיאור הארבה במדרש הגדול היא בכך שנרמזים בו חלק מסימני הארבה הכשר שאינם נזכרים בתורה ובתלמוד, ולמעשה הם מופיעים כאן לראשונה בכתב. כפי שנראה בהמשך, סימנים אלה המופיעים כתיאור דרשני ומליצי גרידא, מקבלים בשלב מאוחר יותר תוקף הלכתי מחייב שאף עוגן בחלקו בספרות ההלכתית של יהודי תימן.

6. ראה: א' שלוסברג, 'השפעת ספרות ה'אדב' על רב סעדיה גאון: עיון על פי פירושו לספר משלי', **בקורת ופרשנות** 33, תשנ"ח, עמ' 33-48.
7. בתוך: נוייר, **נהאית אלארב פי פנון אלאדב**, קהיר 1933, עמ' 293; אלדמירי, **חיאית אלחיואן אלכברי** א, בירות 1974, עמ' 270-271.
8. מ"י קיסטר, 'כנף ארבה - מעט מן הנאמר בחדיית' על הארבה', בתוך: ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), **משאת משה, מחקרים בתרבות ישראל וערב**, מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 368-380.
9. ז' עמר, 'זיהוי הצומח המקראי בראי פרשנות הקוראן', **בית מקרא** קנב, תשנ"ח, עמ' 67-77.

זיהוי הארבה

עיון מעמיק בדברי המדרש מגלה שתחת המעטה הספרותי בעל הנופך האגדי, ישנם כאן גם תיאורים ריאליים ומדויקים המאפשרים לנו לזהות בבטחה את הארבה הכשר עם מין ארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*). ראשית יש להתייחס למקבילה הערבית שהבאנו מספרות ה'אדב', המכנה את הארבה בשם 'ג'ראד' - הוא שמו של הארבה הכשר בספרות הערבית-יהודית בלשון יהודי תימן וצפון אפריקה.¹⁰

חשיבות רבה לזיהוי הארבה יש לראות בתיאור "עיניו דומות לסלעים". ה'סלעים' אף הוא אחד ממיני 'שרץ העוף' המותרים באכילה (ויקרא י"א, כב), המזוהה לפי רוב החוקרים עם חגבים מתת-משפחת המצחניים (*Acridinae*).¹¹ צורת עיני התשבץ אצל ארבה המדבר (בניגוד לרוב מיני החגבים) היא מפוספסת. דגם זה דומה לצבעו הכללי של החגב המכונה היום 'סלעים ענק' (*Truxalis grandis*): ירוק עם פסי אורך חומים. גוון דומה ניתן לראות אצל המצחן הדו-גוני (*Acrida bicolor*). אגב, דגם עיניים מפוספס, כצבע המפוספס של ה'סלעים', ניתן לראות גם בחגב המכונה היום *Anacridium aegyptium*, המזוהה כ'ציפורת כרמים',¹² שהיא בכלל 'הארבה למינו' על פי מסורת חז"ל (חולין סה ע"א).

רמז נוסף יש למצוא בתיאור: "קרניו דומות לקרני השור". הכוונה היא למחוי הארבה המדומים לקרני השור. לכאורה, הגרסה במקבילה הערבית מדויקת יותר, שם מתוארות קרני הארבה כ'קרני איל'. במקורות חז"ל שבועדאי היו ידועים לבעל מדרש הגדול, נזכר 'איל קמצא' כחגב כשר: "העיד יוסי בן יועזר איש צרדה על איל קמצא דכ"י" (עדויות פ"ח מ"ד). חגב זה נזכר בתלמוד גם בשם 'שושיבא' ו'סוסיביל' (שבת צ ע"ב; עבודה זרה לז ע"א-ע"ב). מסתבר ש'איל קמצא' נכלל עם אחד ממיני ה'סלעים' - חגבים בעלי ראש מוארך,¹³ המזוהים, כפי שציינו קודם, עם חגבים מהסוג הנקרא כיום 'מצחן' (*Acrida*) ו'סלעים' (*Truxalis*), מתת-משפחת המצחניים (*Acridinae*). נראה שכבר בתקופתו של בעל המדרש הגדול, לא הייתה במקומו (בעדן) מסורת של

10. ח' סרי וז' עמר (לעיל, הערה 2), עמ' 292.

11. י' פליקס, הצומח, החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 203; מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 186-187.

12. י' אהרוני, הארבה, יפו תר"פ, עמ' 40, 75; מ' דור (שם), עמ' 185; ע' שטיינזלץ, מסכת שבת, ירושלים תשמ"ג, עמ' 391.

13. ראה: חולין סה ע"א - סו ע"ב; רש"י לבבלי, עבודה זרה לז ע"א; מחושי הסלעים מורחבים בבסיסם והולכים וצרים בקצוות כמו קרני איל. תיאור המחויים (= קרני החגבים) שלהם תואם את המאמר בתלמוד (יומא עז ע"ב): "מעין היוצא מבית קדשי הקדשים בתחילה דומה לקרני חגבים (= צ"ל סלעים)", לפי גרסת הערוך, ערך 'סלעים'. כן ראה תיאור השאור שמחמיץ ונעשים בו סדקים כקרני חגבים (פסחים מח ע"ב).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אכילת 'סלעם', אלא רק של ארבה, ולכן כדי למנוע בלבול וספקות, הוא בחר להשתמש בדימוי 'קרני שור' המתאים יותר לארבה. אגב, במהלך מחקרנו מצאנו עדיין שרידים בודדים למסורת אכילת ה'סלעם' בתימן, שנקרא 'ע'זאלה', היינו צבי (על שם קרני הצבי?). אולם ברוב מחוזות תימן הוא נחשב למין טמא, אף שהיו לו כל סימני הכשרות, כפי שציין הרב יוסף קאפח: "ובתימן שיש לנו מסורת במינים הנאכלים, זה שהיה ראשו ארוך ויש לו זנב לא היה נקרא חגב 'ג'ראד' אלא 'גזאלה', וברור שלא אכלוהו".¹⁴

לבושו דומה לסרק

תיאור זה מתייחס לכיסוי החיצוני של הארבה, וניתן לבארו בשני אופנים. לפי הפירוש הראשון המונח 'סרק' פירושו 'שריון', כפי שמופיע במקבילות אחרות של המדרש. מרואיינים אחדים כינו את כנפי הארבה בשם 'לבוש'. אכן, תיאור זה הולם את המשמעות של שריון, שכן לארבה ארבע כנפיים; זוג כנפי תעופה וזוג כנפי חפייה, המהוות מעין 'לבוש' ו'שריון'. פירוש אחר הציע הרב יצחק רצאבי, לפיו 'סרק' הוא כינוי לצבע האדום.¹⁵ לפי הצעה זו, מדובר בגוון האדום-ורדרד המופיע אצל ארבה המדבר בשלבי בגרותו, לאחר הנשל החמישי. רק בשלב זה "כנפיו חופות את רובו". הצבע הוורוד מאפיין את הארבה לפני התפתחות אברי המין. הארבה בשלב זה נחשב למשובח ביותר,¹⁶ ורבים העדיפו לאכול אותו רק בשלב הזה. דבר זה נובע מכך שהארבה, בשלב האדמדם, מלא בחומרי תשמורת, והקוטיקולה (חומר עשוי כיטין ממנו בנוי שלד החרקים, המהווה למעשה את המעטפת החיצונית = 'לבוש') שלו עדיין דקה ורכה.¹⁷

כתוב ח"ת על לבו

דומה שהסימן החשוב והקובע ביותר של הארבה הכשר במסורת שבעל פה הוא ש"כתוב חית על לבו". סימן זה נרמז לראשונה רק במדרש הגדול. מאמר זה מכוון לצורת האות ח"ת, הנמצאת בחלק העליון של לוחית הגחון של החזה של הארבה (meso-metasternum) ובלוחית החזה התחתונה. הח"ת, כאות מוטבעת, ניכרת

14. בפירוש לרמב"ם, ספר משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות פ"א ה"א, ירושלים תשמ"ט, הערה לא. וכן ראה הערותיו לספר המצוות, ירושלים תשל"א, מצוה קנא; י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 218.

15. דברי תשובתו המפורטת מובאים אצל: ז' עמר (עורך), הארבה ואכילתו במסורת ישראל, תקצירים ומאמרים במסגרת כנס חוקרים שנערך בל"ח בניסן תשנ"ט (14.4.99), רמת גן תשנ"ט, עמ' 36.

16. י' קאפח (לעיל, הערה 14).

17. ח' סרי וז' עמר (לעיל, הערה 2), עמ' 292-293.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

היטב בעיקר בשלב הבוגר. בתימן היו יהודים שדרשו שח"ת הוא 'חרם', סימן לארבה המחריב או מחרים את היבול. במרוקו ובאלג'יר היו שסברו שהאות ח"ת רומזת למילה הערבית 'חלאל', שפירושה מותר, כשר. מאחר שסימן הח"ת נזכר במדרש הגדול שנערך בתימן, הוא גם צוטט רבות בספרות ההלכה של יהודי תימן, כתוספת וכביאור לרמב"ם שנחשב לפוסק מרכזי בתימן. כך, למשל, הוא נזכר בפירוש תימני אנונימי (לפני כשלוש מאות שנה) על הלכות מאכלות אסורות לרמב"ם, המצוי בידי הרב יצחק רצאבי: "ויש אומרים שיהא כתוב בחזהו חיות או חגב" (במקור: "וקיל אן יכון מכתוב פי צדרה חית או חגב"). בפירוש אחר שנכתב במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, מובא: "ואיתו אות חית כתובה על לבו, שהוא חילו של מקום".¹⁸

רוקו ממית ומייבש

מאמר זה במדרש נועד להסביר מדוע פרעה כינה את הארבה בשם "המות הזה" (שמות י', יז) - מפני ש"רוקו ממית ומייבש". במקבילה אחרת נאמר: "ריקו ממית ומבאיש".¹⁹ מאמר זה יש להסביר על רקע התנהגות הארבה; בעודו מרגיש מאוים, הוא נוהג להפריש מבלוטות המצויות בפיו חומר נוזלי בצבע חום כדי להרתיע את אויביו. על כך כתב הזואולוג י' אהרוני: "כי עובדה היא, שתרגולות המתפטמות בארבה או בזחליו מתות בהם... ויש אומרים שגם הבקר השותה מים שנפלו בהם הארבה או צאצאיו מות ימות".²⁰ זאת, כנראה, הסיבה מדוע הקפידו רוב האנשים שאכלו את הארבה, להסיר את ראשו לפני האכילה (ראה להלן, איור מספר 1).

שניו שני ברזל

תיאור דומה ניתן למצוא בכל המקורות הקדומים אשר התרשמו עמוקות מעצמת הכרסום של הארבה, המסוגל לכלות במהירות את כל הירק ואף לחשוף את העצים מקליפתם. ראוי לציון במיוחד תיאורו העז של יואל (א', ו-ז):²¹

כי גוי עלה על ארצי עצום ואין מספר
שניו שני אריה ומתלעות לביא לו.
שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה
חשף חשפה והשליך הלבינו שריגיה.

18. **באור משנה תורה להרמב"ם**, הלכות מאכלות אסורות, כ"י הספרייה הלאומית בירושלים, מספר 80 5581, עמ' 14א.
19. ראה חילופי נוסחות במדרש הגדול (לעיל, הערה 3), הערה 3.
20. י' אהרוני (לעיל, הערה 12), עמ' 67.
21. ראה בעניין זה אצל י' ברסלבי, **מידע הארץ למקרא**, תל אביב תש"ל, עמ' 123-124.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

על יסוד זה נזכר באחת המקבילות למדרש הגדול: "שניו ברזל שנאמר 'שניו שני אריה' (יואל א', ו), ולא עוד אלא הברזל קוצץ ומעלה חליפין והם קוצצין ואין מעלין חליפין".²² גם ר' יחיא בן יוסף צאלח (= המהרי"ץ; תק"ה-תקס"ה), אב בית הדין בצנעא במאה השמונה עשרה, תיאר את הארבה, אגב דיון הלכתי בעניין כשרותו: "ארבה דפיו צר - דשיניו שיני אריה".²³ לבסוף נביא חלק מעדותו של ר' שמעון בכר יעקב, שתיאר בפני חוקר טבע גרמני בשם איוב לודולף, בשנת תנ"ד (1694), את הארבה שנאכל בארץ ישראל:

על אשר שאלני השר המרומם האדון איוב לודולף בעיר פרנקפורט:
- אם הארבה הבא בארצנו הכל מין אחד כזה המצויר אצלו? - על הרוב הוא כך, אלא שיש יותר גדולים ויותר קטנים.
- כמה גדולים היו? - היותר גדולים שראיתי יהיה ג' פעמים גדול מאלו ויש לה שלשה זוגות שיניים.²⁴

איור מספר 1: הסרת ראש הארבה.

22. 'מדרש שלשה וארבעה' (לעיל, הערה 3). תיאור מורפולוגי של גפי הפה של הארבה, ראה: י' אהרוני (לעיל, הערה 12), עמ' 26-27.

23. ר' יחיא צאלח, **שאלות ותשובות פעולת צדיק**, תל אביב תשכ"ה, ג, סימן רב, עמ' קיט-קכ.

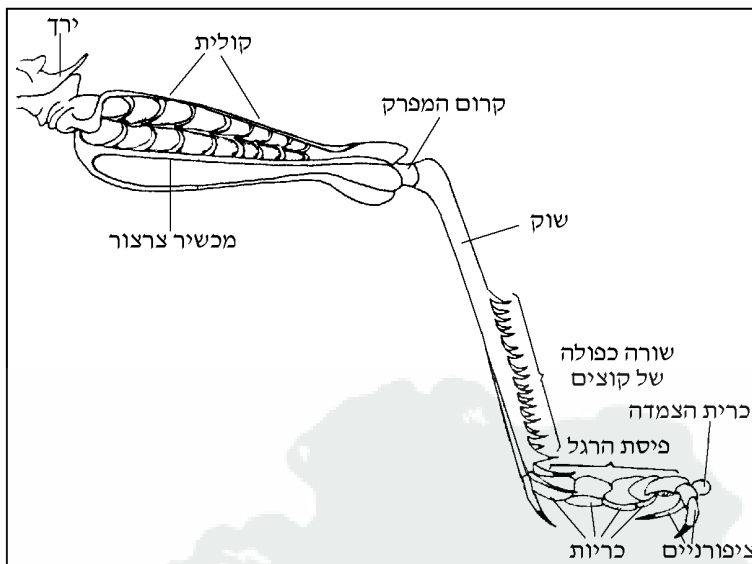
24. מ' בניהו, 'ארבה עם שלושה זוגות שיניים', **עתמול** 6/6, תשל"ה, עמ' 3-5.

שוקיו דומין למסור

מאמר זה מתאר את הזיזים המשוננים כמסור, הנמצאים בשוק רגל הניתור של החגב (ראה איור מספר 2). זיזים אלו חדים מאוד ועלולים להכאיב כאשר הארבה מכה ברגל הניתור כשאוחזים בו. בשל כך, הגנו על עצמם צידי החגבים בתקופת המשנה באמצעות כפפות עור מיוחדות שנקראו 'פרקלימין'²⁵.

סיכום

במדרש הגדול מובא תיאור מליצי של הארבה, שניתן למצוא בו צדדים ראליים חשובים. במאמר זה הבאנו כמה דוגמות לכך, ובוודאי יש מי שימצא גם לשאר התיאורים הסברים ראליים ורעיוניים אחרים. לפני עורך המדרש, ר' דוד עדני, עמדו מסורות דרשניות והלכתיות קדומות הקשורות לארבה, והוא השכיל לשלבם בכישרון רב ולהעלותם על הכתב, כמיטב ספרות הפרוזה שנהגה בתקופתו. ניתוח המדרש מאפשר לזהות בביור את מין הארבה ואת סימני כשרותו, ומביא לראשונה מסורות שהיו ידועות במסורת איש מפי איש. חביבותו של המדרש ומסורת פעילה של אכילת ארבה בתימן, הביאו לכך שעם הזמן קיבל 'מדרש הארבה' תוקף הלכתי מחייב יותר במסורת של יהודי תימן.

איור מספר 2: מבנה רגל הארבה.

25. כלים פכ"ד מט"ו, כך מופיע בכתב יד של פירוש הרמב"ם למשנה. ראה בפירוש הרמב"ם למשנה שהוציא הרב י' קאפח, סדר טהרות, ירושלים תשכ"ח, עמ' קכה.